

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Polskie Ziemie Odzyskane w pracach bibliograficznych Herberta Ristera (1908-1993)

Author: Agnieszka Bajor

Citation style: Bajor Agnieszka. (2012). Polskie Ziemie Odzyskane w pracach bibliograficznych Herberta Ristera (1908-1993). W: I. Socha, A. Łakomy (red.), "Lektury pokoleniowe i ponadpokoleniowe : z zagadnień recepcji" (S. 55-67). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agnieszka Bajor

Polskie Ziemie Odzyskane w pracach bibliograficznych Herberta Ristera (1908–1993)

Po 1945 roku niemiecka nauka, w tym i bibliografia, rozpoczęła gruntowne badania związane z utraconymi w wyniku wojny terenami wschodnimi¹. W ramach tych planów na początku lat 50. w Niemczech Zachodnich podjęto się „bibliograficznego zagospodarowania” polskich Ziem Odzyskanych. Opublikowanych zostało wiele prac, których tematyka dotyczyła Śląska i Pomorza. Zainteresowania tymi terenami z ramienia reaktywowanej

¹ W Polsce problem regionalnego opracowania utraconych ziem pojawił się już na początku XIX wieku za sprawą romantyków, m.in. Seweryna Goszczyńskiego, związanego z Galicją, Adama Mickiewicza, opiewającego Litwę, a w latach 70. Norberta Bonczyka – Ślązaka. Na Śląsku wiedza o regionie należała w tym czasie do programu dydaktyki szkolnej, o czym świadczą podręczniki Heinricha Adamy'ego czy Józefa Lompy. Wcześniej też (bo już od końca XVIII wieku) zaczęto tworzyć słowniki biograficzne i biobibliograficzne śląskich pisarzy, ludzi kultury, nauki i polityki. Do tego typu opracowań zalicza się dzieło Karla Konrada Streita *Alphabetisches Verzeichnis aller im Jahr 1774 in Schlesien lebender Schriftsteller* (Breslau 1776). W 1801 roku także we Wrocławiu ukazał się słownik Johanna Gottlieba Schummela *Schummels Breslauer Almanach für den Anfang des neunzehnten Jahrhunderts* (Breslau 1801) z obszernymi biogramami wybitnych osobowości. Karl Gabriel Nowack jest z kolei autorem słownika biobibliograficznego o tytule *Schlesische Schriftsteller – Lexikon oder bio-bibliographisches Verzeichniss der im zweiten Viertel der 19. Jahrhunderts lebenden schlesischen Schriftsteller* (Breslau 1836–1843). Z XIX wieku pochodzi również praca Johanna George'a Thomasa *Handbuch der Literaturgeschichte von Schlesien* (Hirschberg 1824). Joseph Partsch ogłosił natomiast *Litteratur der Landes- und Volkskunde der Provinz Schlesien* (Breslau 1892–1900). Wśród kolejnych przedsięwzięć bibliograficznych można wymienić jeszcze Heinricha Nentwiga *Litteratur der Landes- und Volkskunde der Provinz Schlesien umfassend die Jahre 1907–1912* (Breslau 1914). Por. E. G o n d e k: *Źródła informacji o regionie Śląska*. W: *Studia bibliologiczne*. Red. I. S o c h a. T. 11, s. 7–17.

w 1950 roku Komisji Historycznej dla Badań Krajoznawczych Prus Wschodnich i Zachodnich w Marburgu przejawiał Ernst Wermke, który kontynuował podjęte przed II wojną światową zbieranie materiałów do bibliografii historycznej. Bibliografie terenów włączonych do Polski prowadzone przez Wermkego oraz innych badaczy niemieckiej narodowości „były w swoim założeniu ideologicznym dowodem organicznej łączności tych ziem z Niemcami. Często miały charakter rewizjonistyczny i tendencyjnie przedstawiały dorobek polskiej nauki”².

W 1953 roku podobne badania zostały podjęte także w Instytucie im. Johanna Gottfrieda Herdera w Marburgu, z którym związany był Herbert Rister, jeden z najważniejszych bibliografów niemieckich zajmujących się problematyką wschodnioeuropejską. Przedmiotem opracowania są spisy bibliograficzne tworzone przez tego bibliografa, ukazane na tle polskiej krytyki jego dokonań naukowych.

Na uwagę zasługuje przede wszystkim warsztat naukowy Ristera. Dzięki pomocy bibliografa zorganizowano w Instytucie bibliotekę gromadzącą książki oraz czasopisma poświęcone Europie Środkowej i Wschodniej³. Rister starał się stworzyć najlepszy w Republice Federalnej Niemiec ośrodek informacji o badaniach wschodnich. W bibliotece zbierano m.in. silesiaka w języku niemieckim, polskim, czeskim, francuskim, angielskim i innych. Te właśnie zbiory stanowiły główne źródło i początek jego poszukiwań, choć badania rozszerzał także na inne ośrodki naukowe oraz biblioteki. Napotykał jednak na liczne problemy uniemożliwiające osiągnięcie kompletności tworzonych przez siebie bibliografii. W okresie powojennym czasopisma zagraniczne, ale też niemieckie – ogólne oraz popularnonaukowe – uległy rozproszeniu. Ponadto niemieckie źródła były rejestrowane w narodowych bibliografiach – *Deutsche Bibliographie* (Frankfurt) i *Nationalbibliographie* (Leipzig) – z dużym opóźnieniem. Od drugiej połowy lat 50., gdy czeskie

² A. M a t c z u k: *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych*. Lublin 1994, s. 29. Por. też S.M.: *Niemcy zachodnie wznawiają na szeroką skalę tzw. „Ostforschung”*. „Przegląd Zachodni” 1953, T. 1, nr 1–5, s. 597–603.

³ Podstawą działalności Instytutu są zbiory wchodzące w skład biblioteki. Obejmują one piśmiennictwo z dziedziny historii i kultury Europy Środkowo-Wschodniej (liczą obecnie około 410 tys. woluminów). Kolejną instytucją zbierającą silesiaka jest archiwum fotograficzne (około 550 tys. jednostek), które zajęło się gromadzeniem materiałów dotyczących topografii, historii sztuki i kultury Polski, Czech, Słowacji, Estonii, Łotwy, Litwy i obwodu kaliningradzkiego. Odrębną jednostkę tworzą zbiory kartograficzne (około 36,2 tys. arkuszy map, także map zabytkowych, 6,3 tys. pionowych zdjęć lotniczych z lat 1942–1945). Na dokumentację złożyły się też archiwa rodzinne, spuścizny, zmikrofilmowane archiwalia z Rygi, Tallina i Tartu. W archiwum prasowym przechowuje się natomiast dzienniki i tygodniki z interesujących Instytut terenów. Na bieżąco analizowane są tutaj wycinki prasowe. Por. *Die Forschungsbibliothek des Herder-Instituts* [dokument elektroniczny]. Dostępny w Internecie: <http://www.herder-institut.de/startseite/bibliothek.html> [data dostępu: 9.11.2012].

i polskie wydawnictwa częściej trafiały do krajów za „żelazną kurtyną”, Rister mógł wykorzystywać w swoich poszukiwaniach, np. *Przewodnik Bibliograficzny*, *Bibliografię Zawartości Czasopism* czy sięgać po *Bibliografický katalog*.

Zainteresowania „niemieckim wschodem” Ristera były bardzo rozległe. Dotyczyły bowiem niemal wszystkich regionów państwa polskiego – w jego powojennych granicach. Wśród publikacji można wyróżnić pięć głównych nurtów: śląski, wielkopolski (poznański), pomorski, lubuski oraz związany z pograniczem niemiecko-polskim.

Najwcześniej Rister objął swoimi działaniami dokumentacyjnymi piśmiennictwo Śląska. Był znawcą tej tematyki. Ten niemiecki bibliotekarz i bibliograf poznał region w czasie II wojny światowej, gdy pracował jako drugi bibliotekarz naukowy w Bibliotece Śląskiej⁴. Opracowanie śląskich materiałów było ponadto zgodne z ówczesną polityką Instytutu. Placówka starała się kontynuować dokonania przedwojennych przedstawicieli bibliografii: Victora Loewego, Johanna Hübnera i Herberta Grünha. Loewe zbierał informacje o publikacjach z dziedziny historii; Hübner i Grünh – z historii sztuki i kultury⁵.

Pierwszą wydaną – co prawda w postaci maszynopisu powielanego – bibliografią Śląska był spis *Schlesische Bibliographie 1942–1951* (Marburg 1953), który obejmował dokumenty (wydawnictwa zwarte i ich fragmenty oraz wydawnictwa ciągłe i recenzje) związane ze Śląskiem w ogólności, Dolnym Śląskiem, Górnym oraz Austriackim (okręgi: Oświęcimski, Wadowicki, Żywiecki, Cieszyński, Zaolzie, Morawy i Sudety). Większość zanotowanych pozycji (około 2/3 ogólnej liczby) dotyczyła historii regionu⁶, przez co bibliografia stała się jednocześnie kontynuacją wydawanego w latach 1935–1941 w czasopiśmie „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” cyklu rocznych przeglądów piśmiennictwa o Śląsku, opracowywanych przez Hansa Jessena, K. Willnera, A. Rufflera i Emmę Haertel.

Bibliografia Ristera ma charakter ogólny, ilustruje piśmiennictwo z następujących dziedzin: fizjografii, socjologii, historii, polityki, ekonomii, prawa, językoznawstwa, krytyki literackiej, życia religijnego, kultury, sztuki, dziejów śląskich miast, np. Wrocławia, Cieszyna, Brzegu, Gliwic, Katowic itd. Taki podział piśmiennictwa ukazuje rzeczywiste zaciekawienie niemieckiej nauki sprawami Śląska. Zdaniem recenzenta tego spisu – Karola Maleczyńskiego, który przeprowadził analizę statystyczną np. języków pu-

⁴ Z. Ż m i g r o d z k i: *Biblioteka Śląska w Katowicach i jej działalność bibliograficzna*. „Zeszyty Edukacji Kulturalnej = Hefte für Kultur und Bildung” 1999, nr 24, s. 31.

⁵ J. S e r c z y k: *Zachodnio-niemiecka bibliografia o Polsce*. „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 2, s. 250–251.

⁶ S. P ł a z a: *Warsztat naukowy historyka wsi Polski feudalnej*. Warszawa 1980, s. 148.

blikacji, niemal 50% opisów z działu ogólnego bibliografii zostało napisanych w języku niemieckim – „Liczby te mają oczywiście obrazować stopień zainteresowania Śląskiem nauki poszczególnych krajów w okresie 1942–1951. Stosunek ten zmienia się jednak zasadniczo, jeśli pominiemy lata wojenne, w których publikacje w języku polskim nie miały możliwości ukazywania się”⁷. Dalsze wyliczenia Maleczyńskiego ukazują, że w latach 1945–1951 na 641 pozycji w języku niemieckim przypada 776 publikacji w języku polskim – w działach obejmujących geografię i ludność. Co interesujące, w latach powojennych nastąpił wzrost liczby dokumentów wydawanych w Niemczech o 800% – były to najczęściej historie poszczególnych, utraconych w wyniku ustaleń powojennych, miejscowości, a ponadto kalendarze, czasopisma regionalne itp. Polskie piśmiennictwo przeważa mimo wszystko wśród publikacji poświęconych archeologii Śląska, historii prawa, polityki czy historii gospodarczej i społecznej.

Uwagę Maleczyńskiego zwróciły „braki” wśród wartościowych polskich opracowań tytułów nieodnotowanych przez Ristera, takich jak np. Stanisława Rosponda *Skorowidz ustalonych nazw miejscowości na ziemiach odzyskanych: według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowości* (Wrocław 1948)⁸. Nie należy jednak całkowicie kwestionować roli niemieckich badań śląskoznawczych. Bibliografia Ristera dała bowiem wiarygodny obraz zachodnoniemieckiego piśmiennictwa śląskoznawczego – czego nie można niestety powiedzieć o wizerunku polskich wydawnictw z tego samego zakresu tematycznego.

Uzupełnienie omawianej bibliografii znalazło się w następnym tomie serii, który objął swoim zasięgiem lata 1952–1953 (Marburg 1954). Duże zainteresowanie terenami wschodnimi, głównie Polską i Czechami wpłynęło na wydawanie kolejnych części bibliografii, które dotyczyły okresów: 1928–1934 (Marburg 1961–1963, T. 1–3), 1935–1941 (Marburg 1992–1996, T. 1–2, przy czym tom drugi, będący indeksem, opracował Hermann Böhm), 1954–1955 (Marburg 1956; od tego tomu Rister zaczął rezygnować przynajmniej z części mało istotnych wydawnictw), 1956–1957 (Marburg 1959), 1958–1960 (Marburg 1982–1985, T. 1–2), 1961–1963 (Marburg 1975–1983, T. 1–3, w trzecim tomie indeks przygotowały Maria-Luise Böger i Ingrid Theyson; Rister zaczął opierać swoje poszukiwania na zapoczątkowanej w Bibliotece Śląskiej w Katowicach *Bibliografii Śląska*), 1964–1970 (Marburg 1984, T. 1–2), 1971–1980 (Marburg 1986–1987, T. 1–3) oraz 1981–1985 (Marburg 1989, T. 1–2).

⁷ K. Maleczyński: *SCHLESISCHE BIBLIOGRAPHIE. Im Auftrage der Historischen Kommission für Schlesien bearbeitet von H. Rister, Marburg a. d. Lahn 1953, s. XII + 216 (als Manuskript gedruckt)*. „Sobótka” 1954, R. 9, z. 1, s. 176.

⁸ *Ibidem*, s. 177.

Od 1958 roku zobowiązania służbowe zmusiły Ristera do ograniczenia zbieranych materiałów tylko do publikacji samoistnych wydawniczo lub piśmienniczo, pochodzących z niemieckich, czeskich i polskich bibliografii oraz ważniejszych czasopism dotyczących Europy Środkowo-Wschodniej. Mimo pomocy personelu biblioteki Instytutu Herdera oraz pracowników Działu Europy Wschodniej, a w szczególności dyrektora W. Wittego, czasopiśmiennictwo dotyczące przyrody oraz historycznych terenów wschodnich Niemiec wymagało ostrej selekcji. Badania były jednak kontynuowane i w dalszym ciągu dotyczyły całości zagadnień związanych ze Śląskiem.

Risterowi udało się w ten sposób nawiązać do tradycji bieżącej bibliografii Śląska, sięgającej dwudziestolecia międzywojennego. Największe znaczenie w tym właśnie okresie odegrała *Schlesische Bibliographie* (Breslau 1927–1935, T. 1–6), w ramach której wspomniany Loewe zbibliografował historię, Ernst Boehlich – prehistorię i etnografię, Ferdynand Pax – botanikę, Ferdynand Pax junior i Hildegard Tischbierek – zoologię, H. Grünh – historię sztuki, a J. Hübner – muzykę i teatr. Nie można też zapomnieć o bibliograficznych dokonaniach Karola Kaisiga, Hansa Bellègo, Leny Bellè-Vogt⁹, Paula Klemenza¹⁰, Josefa Moslera¹¹, Willy Klawittera¹² itd. Przede wszystkim Rister zdołał jednak uzupełnić niezwykle istotne dla pracy naukowej braki w bibliografii retrospektywnej, które powstały na skutek zniszczeń wojennych.

Z kolei praca Bellègo i Bellè-Vogt *Oberschlesische Bibliographie unter Zugrundelegung der Bibliographie „Deutsches Grenzland Oberschlesien“*. Ein Literaturnachweis von... (Leipzig, Oppeln 1938, T. 1–2) posłużyła Risterowi za wzór i jako jedno ze źródeł przy opracowaniu materiałów do selekcyjnej bibliografii historii gospodarczej i społecznej Górnego i Austriackiego Śląska: *Bibliographie zur Sozial – und Wirtschaftsgeschichte des gesamtoberschlesischen Industriegebietes 1935–1951* (Neumark 1952)¹³. Jan Kowalik, doceniając znaczenie tej bibliografii, podkreślił międzynarodowy charakter zawartych w niej pozycji¹⁴.

⁹ K. Kaisig, H. Bellè, L. Vogt: *Deutsches Grenzland Oberschlesien. Ein Literaturnachweis*. Gleiwitz 1927.

¹⁰ P. K l e m e n z: *Die Literatur des Landes-u. Volkskunde der Grafschaft Glatz*. Glatz 1924.

¹¹ J. M o s l e r: *Ratibor und das Ratiborer Land im Schriftum der Jahrhunderte*. Ratibor 1938.

¹² W. K l a w i t t e r: *Bibliographie des Kreises Trebnitz Schl., ein Sammelwert des heimatgeschichtlichen und heimatkundlichen Geschichtstums*. Trebnitz 1940; I d e m: *Die Zeitungen und Zeitschriften Schlesiens von den Anfängen bis zum Jahre 1870 bzw. bis zur Gegenwart*. Breslau 1930.

¹³ Bibliografia ta została opracowana bardzo rzetelnie, zawiera tylko niewielkie braki w materiale za lata 1945–1946.

¹⁴ J. K o w a l i k: *Polska w bibliografii powojennych Niemiec (1945–1953)*. Paryż 1955, s. 12.

Nurt badań śląskoznawczych uzupełnia także drukowana bibliografia czasopism wydanych od XVIII wieku do lat 70. wieku XX – *Schlesische Periodica und Serien: ein Beitrag zu einem Verzeichnis deutscher, polnischer, tschechischer und wendischer (sorbischer) Adressbücher, Almanache, Berichte, Jahrbücher, Kalender, Schriftenreihen, Schulschriften, Zeitschriften und Zeitungen über Schlesien und seine Grenzgebiete* (Wiesbaden 1975, T. 1–2) oraz *Bibliographie der Veröffentlichungen über die Stadt Breslau* (w czasopiśmie „Briegische Briefe” 1952, s. 112–114, 139–140, 163–164, 185–186, 206, 224, 246, 279–280), czyli lokalna bibliografia Wrocławia.

W organie prasowym Instytutu im. J.G. Herdera „Zeitschrift für Ostforschung” ukazały się także oddzielne opracowania dotyczące Śląska: *Schrifttum über Schlesien*. Opublikowano spisy za lata: 1952 (1953, s. 625–640), 1953 (1954, s. 145–160), 1956 (1957, s. 465–480; 1958, s. 145–160), 1958–1959 (1960, s. 449–464), 1960–1961 (1962, s. 585–600), 1962–1963 (1965, s. 585–600), 1964–1965 (1967, s. 385–400), 1966–1967 (1969, s. 385–400), 1968–1969 (1971, s. 382–397), 1970 (1972, s. 383–398), 1971 (1973, s. 582–597), 1972 (1975, s. 365–380), 1973 (1977, s. 365–380), 1974 (1978, s. 366–382), 1975–1976 (1979, s. 344–382), 1977–1978 (1980, s. 516–555).

Śląskie bibliografie Ristera miały na celu przedstawienie rzetelnego obrazu wojennego i powojennego piśmiennictwa zachodnioniemieckiego, zniekształcały jednak dorobek polskiej nauki śląskoznawczej¹⁵. Niektórzy polscy badacze, np. przywoływany już K. Maleczyński, zarzucali Risterowi nie tylko upolitycznienie jego prac, ale też przedstawianie w fałszywy sposób polskiej kultury Śląska¹⁶. Celem bibliografii było – zdaniem Franciszka Szymiczka – „ukazanie »praw« niemieckich do Śląska z jednej strony oraz całkowita niemal dezawuacja dorobku polskiego na Śląsku”¹⁷. Zastrzeżenia

¹⁵ A. M a t c z u k: *Rozwój metodyczny polskich...*, s. 148.

¹⁶ K. M a l e c z y ń s k i: *SCHLESISCHE BIBLIOGRAPHIE. Im...*, s. 176–178. Autor recenzji zauważył wiele niekonsekwencji w bibliografii, jak: niesystematyczność układu zrębu głównego, opuszczanie wartościowych pozycji poświęconych Śląskowi, a wydanych na terenie Polski. Do zalet można natomiast zaliczyć niezwykłą, wykazywaną przez Ristera znajomość polskiego piśmiennictwa poświęconego Śląskowi – w bibliografii znalazły się zatem drobne druki, broszurki czy wydawnictwa urzędowe, a nawet takie, które przeznaczono do użytku służbowego. Na pewne niedociągnięcia w bibliografii za lata 1961–1963 (t. 1) wskazywał też Romuald G e l l e s, przypominając w artykule o sztucznym mnożeniu pozycji bibliograficznych czy o mało precyzyjnych kryteriach doboru materiałów do poszczególnych działów tematycznych. Zob. H. R i s t e r, *SCHLESISCHE BIBLIOGRAPHIE 1961–1963, t. I, bearbeitet von...* (*Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, Nr 97/1, Marburg/Lahn 1975, ss. XII, 522. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1977, R. 32, nr 1, s. 98.*

¹⁷ F. S z y m i c z e k: *Zagadnienia bibliografii śląskiej. „Śląsk Literacki” 1955, nr 14/15, s. 127.*

budziła wartość naukowa politycznie ukierunkowanych publikacji niemieckiego bibliografa. Przypisywano Risterowi stosowanie zbyt ostrej selekcji w stosunku do materiałów polskich. Piśmiennictwo polskie oraz publikacje ogłaszane w innych krajach europejskich najczęściej prezentowano bowiem w wyborze, o czym wspominał Jerzy Serczyk¹⁸. Spory wywoływało również ograniczenie poszukiwań do materiałów dostępnych tylko w bibliotekach zachodniemieckich. Mimo to nie należy całkowicie kwestionować informacyjnej wagi bibliografii Śląska powstałych dzięki Risterowi, gdyż dawały one wyobrażenie o tym, „jak przedstawia się [...] literatura naukowa Niemiec zachodnich, poświęcona Polsce i zagadnieniom polskim”¹⁹. Ze względu na jednostronność badań niemieckich bibliografów polska nauka rozpoczęła gruntowne opracowywanie bibliografii bieżących i retrospektywnych niektórych regionów kraju, w tym i Śląska.

Zainteresowania Ristera nie ograniczały się do dobrze mu znanych terenów południa Polski, ale dotyczyły także i innych dużych dzielnic, np. Wielkopolski czy Poznańskiego. W odróżnieniu od niemieckich historyków o radykalnych poglądach Rister nie uznawał tych terenów za rdzennie niemieckie, ale przedstawiał Poznańskie i zabór pruski jako „ziemię niczyją”²⁰. Za sprawą Historisch-Landeskundlichen Kommission für Posen und das Deutschtum in Polen w Instytucie im. J.G. Herdera oraz przy finansowej pomocy Rady Naukowej tej instytucji powstała bibliografia *Schrifttum über Polen 1943–1951 mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes (Auswahl)* (Marburg 1953). Spis obejmuje bardzo wiele dziedzin, w tym: geografę, historię ludności i osadnictwo, historię (także miast), gospodarkę, stosunki społeczne, prawo i wojskowość, życie duchowe i kulturalne, religię, historię literatury i języka. Braki w bibliografii dotyczą, podobnie jak w innych spisach, piśmiennictwa emigracyjnego i obcojęzycznych poloników. Celem spisu było wskazanie Poznańskiego jako odrębnego terytorium, przeciwstawnego właściwym ziemiom polskim²¹, co zostało zaakcentowane w tytule (w ten sam sposób potraktowane zostały inne miasta i dzielnice należące niegdyś do Polski: Wilno, Lwów, Górny Śląsk i Ziemie Odzyskane). Polityczny charakter nadaje tej pracy typ zastosowanej selekcji materiałów bibliograficznych (informuje o tym również tytuł), ale celowym zabiegiem Ristera, drogą specyficznej interpretacji granic państwowych i metod doboru piśmiennictwa, było powiększenie dorobku nauki niemieckiej – na co zwrócił uwagę J. Serczyk²². Podobnie jak w przypadku bibliografii śląskoznawczych, także i w bibliografiach wielkopolskich widoczna

¹⁸ J. S e r c z y k: *Zachodnio-niemiecka bibliografia...*, s. 250–251.

¹⁹ Ibidem, s. 251.

²⁰ Ibidem, s. 250.

²¹ Ibidem, s. 250–251.

²² Ibidem, s. 254.

jest ilościowa i jakościowa dysproporcja między zaprezentowanymi materiałami polskimi i niemieckimi. Piśmiennictwo polskie stanowi co prawda większość zgromadzonego tu materiału – co docenili Władysław Chojnacki i J. Kowalik²³ – ale zostało ono przedstawione bardzo powierzchownie i jednostronnie²⁴. Rister pominął wiele znaczących pozycji, zwłaszcza tych, które ukazały się poza Polską, jak bibliografie emigracyjne i czasopisma polskiej diaspory. Z kolei jeśli chodzi o rozdział poświęcony dziejom miast, Kowalik zarzucił niemieckiemu bibliografowi ograniczenie uwzględnianych obszarów do terenów Generalnej Guberni; w innych działach zabrakło natomiast wartościowych opracowań dotyczących Polskich Sił Zbrojnych; po bieżnie jedynie opracowano sytuację religijną w Polsce, jej geografii, etnografię, administrację, prawo i życie kulturalne²⁵. Mimo tych uchybień duża liczba polskich publikacji świadczy o zainteresowaniu w powojennych Niemczech tymi wydawnictwami oraz o rosnącej tolerancji w stosunku do materiałów pochodzących z Europy Wschodniej.

Pracę nad bibliografią Wielkopolski Rister kontynuował wspólnie z Hansem Moritzem Meyerem w *Schrifttum über Polen mit besonderer Berücksichtigung des Posener Landes 1952–1953 und Nachträge (Auswahl)* (Marburg 1955) oraz w dalszych tomach: 1954–1955 (Marburg 1958), 1956–1958 (od tego rocznika bibliografię przygotowywał już samodzielnie Rister, Marburg 1960 – część pierwsza obejmowała Polskę bez Poznańskiego, natomiast część druga – Poznańskie), 1959–1960 (Marburg 1966). Ostatni opracowany tom nosił tytuł *Schrifttum über des Posener Land* i objął lata 1961–1970 (Marburg 1976–1979, T. 1–3, indeks w ostatniej części był dziełem Albrechta Kannegiessera).

Od 1954 roku Rister publikował także bibliografię bieżącą Poznańskiego w „*Zeitschrift für Ostforschung*” w cyklu *Schrifttum über das Posener Land*, wydzielając okresy 1954–1955 (1955, s. 631–640), 1956–1958 (1959, s. 305–320), 1959–1960 (1961, s. 585–600), 1961–1962 (1964, s. 369–392), 1963–1964 (1966, s. 585–600), 1965–1966 (1969, s. 585–600). W tych dwu- i trzyletnich zestawieniach położył duży nacisk na skomasowanie polskich publikacji, choć zebrał też materiały w języku angielskim, czeskim i oczywiście niemieckim²⁶.

Kolejnym już regionem, który znalazł się w kręgu zainteresowań Ristera są tereny Pomorza (dawne Księstwo Pomorskie, późniejsza prowincja pruska Pomorza oraz ziemie bezpośrednio graniczące z tymi terenami), które miały dziewiętnastowieczne tradycje bibliograficzne. Należy przy tym pa-

²³ W. Chojnacki, J. Kowalik: *Bibliografia niemieckich bibliografii dotyczących Polski 1900–1958*. Poznań 1960, s. 21.

²⁴ Por. J. Kowalik: *Polska w bibliografii...*, s. 27–28.

²⁵ Por. *ibidem*, s. 26–28.

²⁶ S. Płaza: *Warsztat naukowy historyka...*, s. 85–86.

miętać, że jednym z twórców bibliografii Pomorza po II wojnie światowej był Hans-Ulrich Raspe, który zebrany przez siebie materiał przekazał do Instytutu im. J.G. Herdera²⁷. Dzięki temu w 1958 roku ukazał się opracowany wspólnie z Risterem pierwszy tom cyklu *Geschichtliche und landeskundliche Literatur Pommerns 1940–1955* (Marburg 1958). Raspe zestawił w spisie kompletne niemieckie publikacje, natomiast Rister w drugiej części pracy przywołał polskie wydawnictwa. Kolejny zespołowo zredagowany tom objął piśmiennictwo pomorskie z lat 1956–1960 (Marburg 1966). Dalszą współpracę obu bibliografów przerwał wyjazd Raspego do Monachium. W tej sytuacji Historische Kommission für Pommern zwróciła się do Ristera z prośbą o samodzielne przygotowanie tomu bibliografii za lata 1961–1970 (Marburg 1975–1981, T. 1–3 – trzeci tom w postaci indeksu opracowali Werner Buchholz i A. Kannegiesser). Następne bibliografie, wydawane aż do końca lat 80. XX wieku, zawierają pomorzana z lat 1971–1976 (Marburg 1979), 1977–1980 (Marburg 1985; indeks połączony z indeksem za lata 1981–1984 ukazał się w 1986 roku), 1981–1984 (Marburg 1986) i 1985–1988 (Marburg 1990, T. 1–2). Polskie publikacje stanowią w tych pracach integralną część bibliografii.

Rister objął bibliograficzną rejestracją przyrodoznawstwo, demografię, etnografię, osadnictwo, historię i historię miejscowości. Niezwykle liberalna selekcja materiałów nie przysłużyła się korzystnie naukowemu wizerunkowi wykazów. Dążenie Ristera do kompletności (selekcja literatury dotyczyła nie tylko materiałów niemieckich, ale też i polskich, choć w nieco mniejszym stopniu) doprowadziło do przeładowania prac pomorskich bezwartościowymi pozycjami, co obniżyło nieco ich znaczenie jako źródła informacji. Podkreślić jednak należy fakt, że Rister zerwał z celowymi opuszczeniami istotnych pozycji polskiego piśmiennictwa – dokumenty w języku polskim są licznie rejestrowane w bibliografii, a w niektórych działach nawet przeważają, jak to zauważył Henryk Baranowski²⁸.

Bieżącą bibliografię pomorską zamieszczono również w „Zeitschrift für Ostforschung” pt. *Pommersche Bibliographie 1945–1951* (1953, s. 297–320) oraz *Pommersche Bibliographie 1952–1955 und Nachträge für 1947–1951* (1956, s. 305–320, s. 465–480). Czasopismo zawierało również spisy za kolejne lata: 1956–1957 (1958, s. 465–480), 1958–1959 (1960, s. 465–480), 1962–1965 (1968, s. 385–400), 1966–1968 (1970, s. 382–397) oraz 1971–1972 (1976, s. 364–368). Zasięgiem bibliografii objęto tereny od Szczecina po Królewiec. W swoich pracach Rister uwzględ-

²⁷ H. Baranowski: *Herbert Rister, Geschichtliche und landeskundliche Literatur Pommerns 1961–1970 mit Nachträgen aus früheren Jahren*, Bd. 1, Marburg/L.: J.G. Herder-Institut 1975, ss. 507 (*Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte u. Landeskunde Ost-Mitteleuropas*. Nr 98). „Zapiski Historyczne” 1977, R. 42, z. 4, s. 177.

²⁸ Ibidem, s. 178.

niał zarówno wydawnictwa zwarte, jak i artykuły w językach: niemieckim, polskim, czeskim, duńskim, szwedzkim, angielskim i francuskim. W systematycznym układzie uwzględnił problematykę krajoznawczą, ludoznawczą, osadniczą, a także historię, historię poszczególnych miejscowości, historię społeczną, gospodarkę, prawo, administrację itd.

W kręgu badań Ristera znalazła się także Ziemia Lubuska i jej pogranicza (Wschodnia Brandenburgia i obszary graniczne). Bibliograf opracowywał zestawienia z okresu kilku lat ogłaszane w „Zeitschrift für Ostforschung” – *Schrifttum über Ostbrandenburg*, które obejmowały lata 1945–1952 (1955, s. 625–631), 1953–1962 (wraz z uzupełnieniami, pod zmienionym tytułem *Schrifttum über Ostbrandenburg und dessen Granzgebiete*, 1963, s. 385–400), 1962–1963 (pod tytułem *Schrifttum über Ostbrandenburg und dessen Granzgebiete 1962–1963 mit Nachträgen* 1964, s. 393–400), 1964–1970 (1979, s. 171–189) i 1971–1974 (1980, s. 497–515). Te niewielkie spisy, poddane selekcji, objęły piśmiennictwo polskie i niemieckie, z przewagą jednak tego pierwszego. W układzie systematycznym zamieszczono publikacje z zakresu regionalizmu, demografii, życia duchowego i kulturalnego, gospodarki, historii miast, osiedli i powiatów, geografii i historii. Podano też wykaz regionalnych czasopism²⁹. Osobno wydany został obszerny spis obejmujący lata 1945–1980: *Schrifttum über Ostbrandenburg* (Marburg 1985, T. 1–2).

Rister jest również autorem wykazów publikacji dotyczących dawnych pruskich prowincji wschodnich *Bibliographie der ehemaligen preußischen Ostprovinzen. Übergreifende Themen* za lata 1958–1970 (Marburg 1981) oraz 1971–1985 (Marburg 1988, T. 1–2).

Na uwagę zasługują też bibliografie związane z utraconymi przez Niemcy terenami. Selektywna bibliografia, oparta na polskich, niemieckich, czeskich, francuskich i angielskich materiałach – *Schrifttum über den deutschen Osten 1945–1951* (Marburg 1953), podzielona została na trzy duże działy: niemiecki wschód (wskazane wcześniej tereny pokrywają się w zasadzie z ziemiami utraconymi przez Niemcy po wojnie)³⁰, ziemie południowo-bałtyckie oraz dzieje polsko-niemieckich stosunków. Zarówno układ pracy, jak i zawartość poszczególnych działów wskazywały – zdaniem Szymiczka – na tendencyjny charakter publikacji³¹. Mimo to w pracy zostały zebrane wartościowe pozycje prezentujące piśmiennictwo naukowe z dziedziny geografii, socjologii, ekonomii, historii, sztuki itd.

²⁹ S. Płaza: *Warsztat naukowy historyka...*, s. 241, 243.

³⁰ Ibidem, s. 185.

³¹ F. Szymiczek: *Zachodnio-niemieckie wydawnictwa bibliograficzne*. „Przegląd Zachodni” 1956, R. 12, z. 3/4, s. 423–424.

Opis polsko-niemieckich stosunków stał się z kolei przedmiotem bibliografii *Schrifttumsverzeichnis der deutschen Ostgebiete 1945–1951* („Zeitschrift für Ostforschung” 1952, s. 142–160, s. 304–320, s. 465–476, s. 625–640; odbitka ukazała się w Marburgu w 1953 roku). Zawiera ona niewiele materiału, na dodatek różnej wartości (znalazły się tu prócz opisu dokumentów w języku niemieckim również opisy prac pisanych w innych językach europejskich). Należy podkreślić, że piśmiennictwo na temat granicy niemiecko-polskiej oraz polskiej mniejszości w Niemczech zostało opracowane jedynie pobieżnie, nie wykorzystano np. polskiej literatury emigracyjnej, zwłaszcza czasopiśmiennictwa.

Tego samego okresu dotyczy bibliografia *Schrifttumsverzeichnis zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen 1945–1951* („Zeitschrift für Ostforschung” 1952, s. 625–640), która zaprezentowała polsko-niemieckie stosunki, zwłaszcza walkę Niemców z polskością.

Ogólne zainteresowania Ristera tematyką ziem utraconych na rzecz Polski uzupełnia praca drukowana w „Zeitschrift für Ostforschung”, gdzie zamieszczono bibliografię *Schrifttumverzeichnis des südlichen Ostseegebietes 1945–1951* (1952, s. 625–640), rejestrującą piśmiennictwo, głównie polskie, z terenów Prus, Pomorza, Kujaw, Mazowsza i Poznańskiego.

Oceniając dokonania bibliograficzne Ristera nie można zapomnieć, że „Bibliografia ta [niemiecka, powojenna – przyp. A.B.], zwłaszcza w pierwszym okresie swego istnienia, posiadała zdecydowanie charakter rewizjonistyczny. W przedmowie mocno akcentowano »odwieczną« przynależność Śląska do Niemiec, a przez stosowanie sztucznych kryteriów doboru materiałów – o czym pisał w swojej recenzji Maleczyński – świadomie zniekształcano obraz dorobku polskiej nauki historycznej”³². Mimo to działalność Instytutu w Marburgu i zatrudnionych w nim bibliografów przyczyniła się, w sposób skuteczny i korzystny dla Polski, do rozwoju bibliografii terytorialnych Ziem Zachodnich. Celem tworzonych na polskich ziemiach spisów bibliograficznych było ułatwianie dostępu „do informacji o tych ziemiach i [sprzyjanie – przyp. A.B.] procesowi ich inkorporacji do organizmu państwowego, lecz także [przeciwstawianie – przyp. A.B.] się i [przeciwdziałanie – przyp. A.B.] pojawiającym się za granicą – jak to wówczas określano – »bibliografiom tendencyjnym i niepełnym«”³³. Można zatem zauważyć, że tworzenie niemieckich bibliografii Ziem Odzyskanych mobilizowało środowisko polskich bibliografów i historyków do opracowywania ich odpowiedników.

³² A. Matczuk: *Rozwój metodyczny polskich...*, s. 150.

³³ J. Wołosz: *Dlaczego bibliografia regionalna? W: Bibliografie regionalne: dokonania, dyplomaty, wnioski: materiały z konferencji, Puławy 15–16 września 1994 r.* [Red. tomu J. Nowicki]. Warszawa 1995, s. 14.

Bezstronnie należy stwierdzić, że Rister, jako bibliograf, wykonał olbrzymią pracę. Samodzielnie, z nielicznymi wyjątkami – głównie w przypadku indeksów, opracowywał przez wiele lat bibliografie regionów Polski, np. Śląska, Wielkopolski i Pomorza. Zainteresowania Ristera były rozległe i mimo tendencyjnego charakteru publikacji z lat 50. i 60., należy im się uwaga polskich badaczy historii poszczególnych terenów. Tworzone przez Ristera spisy znakomicie uzupełniają bibliografie powstałe w Polsce – niekompletne przecież pod względem piśmiennictwa zagranicznego. Podkreślić należy także ważną rolę, jaką odgrywały i nadal odgrywają bibliografie terytorialne, przynoszące „informację dotyczącą regionu, społeczności lokalnych, gospodarki, miejscowego handlu, usług, wydarzeń kulturalnych itp.”³⁴, zwłaszcza, jeśli rejestrują one piśmiennictwo obcojęzyczne.

Należy wreszcie zaakcentować systematyczność i cykliczność dokonań Ristera oraz ich terminowość. Do innych walorów jego bibliografii należą też autopsja, dążenie do objęcia rejestracją jak największej liczby opisów – mimo rozproszenia prac w wielu bibliotekach na świecie.

Regionalizm Ristera z jednej strony oznaczał pewne otwarcie się na polską problematykę, z drugiej natomiast prowadził do związanych z polityką zacieśnień i ograniczeń. Bibliograf próbował jednak w każdej swej pracy odkrywać i pokazywać niemieckiemu środowisku pewne lokalne tradycje – początkowo podporządkowane polityce państwa. Dzięki Risterowi udało się przedstawić poszczególne regiony Polski jako rozwijające naukę, gospodarkę, technikę i sztukę.

³⁴ Ibidem, s. 19.

Agnieszka Bajor

**Poland's Regained Territories
in bibliographic works by Herbert Rister (1908–1993)**

S u m m a r y

The article presents an academic profile of Herbert Rister, one of postwar Western-German bibliographer associated with Johann Gottfried Herder's Institute in Margburg. Reister is the author of several dozen bibliographies, the topic of which concerns the areas lost by Germans as a result of postwar establishments. His bibliographic interests covered among others Silesia, Wielkopolska and Poznań area, Pomerania and Lubuskie province, as well as Polish-German relations. Bibliographic records, created in the beginning from the perspective of a revisionistic policy, have still been an outstanding supplement to territory bibliographies created in Poland. Because of that, the attention was paid to the scope of Reister's bibliographies, the choice of materials, but also lacks in valuable Polish writings

listed in Polish academic criticism. The researcher highlights the role of Reister's bibliography for a Polish receiver of these lists.

Agnieszka Bajor

**Die wiedergewonnenen Gebiete Polens
in Herbert Risters (1908–1993) bibliografischen Werken**

Z u s a m m e n f a s s u n g

In ihrem Artikel präsentiert die Verfasserin das wissenschaftliche Werk eines der westdeutschen Nachkriegsbibliografen – Herbert Rister, der mit dem Johann Gottfried Herders Institut in Marburg verbunden war. Rister ist der Verfasser von einigen Dutzenden Bibliografien, deren Thema die von Deutschland in Folge der Nachkriegsbestimmungen verlorenen Gebiete sind. Er interessierte sich u.a. für Schlesien, Großpolen und Posener Woiwodschaft, Pommern, Lebuser Land und polnisch-deutsche Beziehungen. Die zunächst aus der Sicht der revisionistischen Politik angefertigten bibliografischen Verzeichnisse sind bis heute eine gute Ergänzung der in Polen entstandenen territorialen Bibliografien. Die Verfasserin befasst sich mit dem Bereich der Risters Bibliografien und dem von ihm benutzten Stoff, die Bedeutung seiner Werke für den polnischen Leser zu schätzen wissend. Sie betont leider auch den Mangel an wertvollen polnischen Schriftwerken auf dem Gebiet.